

भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचे सामाजिक जीवन चित्रण (निवडक साहित्यकृतींच्या आणि अनुषंगाने)

डॉ शर्मिला बाळासाहेब घाटगे

सहाय्यक प्राध्यापक

कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय गडहिंग्लज

मो. 95 52 53 36 40

ई-मेल -sharmilagmore@gmail.com

गोषवारा

भारतीय समाज बहुभाषी बहु समाज सामाजिक आणि बहु संस्कृती कसा आहे. या बहुभाषिक समाजामध्ये अनेक लहान-मोठे समाज समूह आहेत. या समाज समूहामध्ये समाज शिक्षणापासून वंचित असल्यामुळे जुन्या रूढी परंपरा यामध्ये अडकलेला आहे. पण 1960 नंतर शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. आणि त्याचा परिणाम या लहान-मोठ्या समाज समूहांवर ते झालेला दिसतो. त्यामुळे वंचित समाजातील लोक लिहायला वाचायला शिकली. आणि त्यामुळे स्वतःचा हक्क आणि अधिकार याची जाणीव त्यांना झाली. या शिक्षणामुळे त्यांच्यामध्ये एक समाजभान निर्माण आले व त्यांना नव्या जगाची ओळख झाली. हा समाज समूह म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती होय. अजूनही काही प्रमाणामध्ये या जाती समूहातील लोक दरिद्री निराधार आणि कोणतेही मानवी हक्क नसलेली आहेत. मराठी साहित्यामध्ये अनेक साहित्यिकांनी वेगवेगळ्या भटक्या जाती जमातीचे चित्रण आपल्या साहित्यामधून केलेले दिसते. काही निवडक साहित्यकृतींच्या आधारे भटक्या जाती जमाती वर दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

1960 च्या नंतर मराठी साहित्यात अनेक नवीन प्रवाह उदयास आले. परंतु या प्रवाहाच्या माध्यमातून किंवा चळवळीच्या माध्यमातून मराठी साहित्यात कधीही आले नव्हते ते भटक्या जाती विमुक्त जाती-जमातीचे चित्रण या या साहित्याच्या माध्यमातून वाचकांसमोर आलेले दिसते. 1960 ते 1987 या काळात मराठी साहित्य दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी भटक्या विमुक्तांचे साहित्य, जनसाहित्य असे अनेक नवीन साहित्य प्रवाह उदयाला आलेले दिसते. यापैकी भटक्या विमुक्तांचे साहित्य हे वेगळ्या धाटणीचे आणि स्वरूपाचे आहे. याच प्रवाहातील ज्यांनी भटक्या विमुक्तांच्या जीवनाचे चित्रण केले. ते शंकरराव खरात यांनी यांनी विपुल प्रकारचे साहित्य लेखन केले. त्यांच्या कथा साहित्याचा विचार करता सांगावा, आडगावचे पाणी, टिटवीचा फेरा, लिलाव, तडीपार आणि गाव शिव इत्यादी कथासंग्रह लिहिलेले आहेत. त्यांच्या या कथासंग्रहातून दलित ग्रामीण तसेच भटक्या-विमुक्तांच्या जीवनात ही वास्तव चित्रण केलेले आहे. शंकरराव खरात यांच्या कथासंग्रहात कथांच्या अनुषंगाने वैदू माकडवाले बेलदार कैकाडी डोंबारी फासेपारधी वडाळ, भामटे, कोल्हाटी, नंदीवाले, घिसाडी, चित्रकथी, कुडमुडे जोशी, गोसावी, वासुदेव आणि गोंधळी या सर्व विमुक्त व भटक्या जाती जमातीचे तपशीलवार चित्रण शंकरराव खरात यांनी केलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) भटक्या विमुक्तांच्या सद्यस्थितीतील जीवन संघर्षाचा वेध घेणे
- 2) दोन भटक्या जाती विमुक्तांच्या सामाजिक जीवन सामाजिक वास्तवाचे विश्लेषण करणे
- 3) भटक्या जाती विमुक्तांच्या सामाजिक सांस्कृतिक संघर्षाचे स्वरूप पाहणे अभ्यासणे
- 4) भटक्या जाती विमुक्तांच्या दैनंदिन जीवनातील रूढी-परंपरा जातपंचायत न्यायनिवाडा स्त्रियांचा दर्जा आणि स्थान यांचा शोध घेणे
- 5) भटक्या जाती विमुक्तांचे वर्तमानकालीन स्थितीचा स्वरूप अभ्यासणे

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करण्यासाठी संशोधक वर्णनात्मक संशोधन पद्धती वापरली आहे.

व्याख्या

भटक्या विमुक्त जमाती

“नाव सांगायला स्वतःचे गाव नाही, राहायला घर नाही, जमिनी सारखे कायम स्वरूपाची उत्पन्नाचे साधन नाही, उपेक्षित जगणे नशिबी आल्यामुळे पोट भरण्यासाठी कामाच्या निमित्ताने सतत गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षेवर जगणारा अथवा परंपरेने चालत आलेल्या कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती जमाती च्या नावाने जीवन जगताना आढळतो अशा या लोक समूहाला भटके” असे म्हणतात. १

भटक्यांची **रामनाथ चव्हाण** यांनी केलेली व्याख्या,” व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपरिक कलेच्या आधाराने स्वतःचे उपजीविका करणाऱ्या लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगळ्या जाती जमातीच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो अशा समूहाला भटके-विमुक्त म्हटले जाते. २ दोन

प्रा.मोतीराज राठोड यांची व्याख्या: भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा ही व्याख्या ढोबळमानाने केलेली दिसते. भटके जमाती 50 आसपास आहेत पण पोटजमातीची संख्या 200 वर आहे असं म्हटले जाते.

संपूर्ण महाराष्ट्रात भटका विमुक्त समाज वेगवेगळ्या ठिकाणी आढळून येतात. या जमाती हजारो वर्षांपासून उपेक्षित आणि दुर्लक्षित राहिलेल्या होत्या. त्यांचं जीवन ही असुरक्षितच होतं समाजाच्या या मुख्य जीवन प्रवाहापासून या भटक्या जाती जमाती कोसो दूर होत्या. शिक्षणाचा आणि त्यांचा तसा काडीचाही संबंध नव्हता. त्यामुळे या समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा श्रद्धा, अगतिकता रूढी परंपरेचे वर्चस्व होते. आजही काही या जमाती भारतभर उदरनिर्वाहासाठी भटकत राहताना दिसत आहे. समाजाच्या पारंपरिक व्यवस्थेमध्ये त्यांना अजूनही फारसं स्थान मिळालेले नाही किंवा आधुनिक औद्योगिक आर्थिक व्यवस्थेमध्ये सुद्धा त्यांचा फारसा समावेश नाही. त्यामुळे या समाजाला आपल्या कुटुंबाचे उदरनिर्वाह करण्यासाठी अनेक गैर मार्गांचा वापर करावा लागत असलेल्या आपल्याला दिसून येते. उदाहरणार्थ, चोऱ्या करणे, समाजाचे मनोरंजन करणे ,त्यांच्या मनोरंजनासाठी प्राण्यांवर भेदणारी शारीरिक कसरत करून, त्यांना दया येईल, काही मदत मिळेल अशा अपेक्षेने आपल्या जीवावर बेतणारया या अनेक गोष्टी त्यांना कराव्या लागतात. अजूनही भटक्या विमुक्त जाती जमाती चा माणूस म्हणून कधीच विचार करण्यात आलेला नाही. वतन दाराला एक गाव, तर भिकार्याला तीस गाव या स्थितीमध्ये हा समूह आजही पोटाच्या खळगीसाठी भटकंती करताना आपल्याला दिसून येतो. अज्ञान ,दारिद्र्य, उपासमारी अंधश्रद्धा रूढी परंपरा प्रथम मोठ्या प्रमाणात असलेली व्यसनाधीनता, उदरनिर्वाहाच्या पारंपरिक साधनांचा न्हास या चक्र व्यूह मध्ये हा समूह अजूनही खितपत पडलेला आहे. या भटक्या जाती विमुक्तांचे सांगायला गाव नाही तर राहायला घर नाही. जीवन चरितार्थासाठी कोणतेही साधन नाही. पोटाच्या खळगीसाठी भीक मागणे, शिकार करणे, विकणे लहान-मोठ्या चोऱ्या करणे, पोटासाठी रानोमाळ भटकणारा हा समाज आहे. विभावरी शिरूरकर यांच्या **बळी** या कादंबरीमध्ये मांगारूडी जमातीचे चित्र आलेले आहे. तर रणजित देसाई यांच्या **बारी** मध्ये बेरडी गुन्हेगारी जमातीचे चित्रण आलेले आहे. शंकरराव खरात यांच्या **पारधी** या कादंबरीमध्ये फासेपारधी या विमुक्त जाती जमातीचे चित्रण आले आहे . किशोर काळे यांच्या **कोल्हाट्याचे पोर** या आत्मचरित्रात कोल्हाटी समाजातील जात पंचायतीचे चित्रण आलेले आहे. **उपराकार** लक्ष्मण माने यांनी कैकाडी समाजाचे चित्रण केले आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या तीन मूलभूत आणि अत्यावश्यक गरजा आहेत माणूस म्हणून जगण्यासाठी या गोष्टी आवश्यक त्या गोष्टी आहेत. आणि त्या मिळवण्यासाठी सतत भटकंती करत करावी करावी लागते. नंदी कोल्हाटी समाजात जातपंचायत सोनारीच्या जत्रेत भरते. सोनारीच्या जत्रेतील जात पंचायतीच्या न्यायनिवाडे चे वर्णन करताना लेखक म्हणतो,” सोनारी ची जत्रा पाच दिवस चालत असे. आम्ही सर्व पहिल्या दिवशी घरी आलो.कारण आजोबाला दुसऱ्या दिवशी जत्रेला जायचं होतं. जत्रेच्या दुसऱ्या

दिवशी भाऊ चे सर्व वयस्कर आणि तरुण कोल्हाटी सोनारीला येतात. कोणी गुन्हा केला असेल त्याला पंचाकडून शिक्षा देतात. प्रत्येक जण आपापली मतं मांडतात. कोणी खून केलेला असतो. कोणी गुन्हा केलेला असतो. कोणी चोरी केलेली असते त्यांच्यावर कोल्हाटी समाजात कोर्ट केस करता येत नाही. तर त्या गुन्हेगाराला कोल्हाटी समाजाच शिक्षा देत असतो. गुन्हेगाराला पैशाचा दंड भरावा लागतो. किंवा त्याला जातीच्या बाहेर काढणे म्हणजे त्याच्या बरोबर सोयरीक न करणे, लग्नात असो वा देवाच्या कार्यक्रमात असो वा देवाच्या कार्यक्रमात असो ,तो ग्रू शकत नसे . “जमा झालेल्या पैशान संध्याकाळी दारू मटण आणतात. खाऊन पिऊन मजा करतात अशा प्रकारची कोल्हाटाची ची जत्रा पुण्याजवळच्या जेजुरी ला देखील भरते तिथे देखील न्याय केला जातो”३ अशा प्रकारे कोल्हाटी समाजात जात पंचायतीचा जबरदस्त प्रभाव आहे. प्रत्येकांना या जास्त त्याची दिलेला निर्णय मान्य करावा लागतो. कारण जात पंथाचे नियम हे फार कठोर असतात. आणि हे मान्य करावे लागतात. विभावरी शिरकर, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, श्री म माटे, रणजित देसाई इत्यादी लेखक आणि भटक्या जाती जमाती चे वास्तव चित्रण आपल्या साहित्यामधून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. दलित कादंबरी पेक्षा भटक्या-विमुक्तांची कादंबरी ही जीवन जगण्याच्या विविध जाणिवांच्या पातळीवर भिन्न ठरते. अशोक पवार यांची **इळण माळ** ही कादंबरी बेलदार जातीसमूह चे वास्तव चित्रण करताना दिसते. पण माळ म्हणजे भटकणारे लोक असतात या शब्दाचा अर्थ होतो. आयुष्यभर भटकंती दारिद्र्य अज्ञान उपासमारी इत्यादी गोष्टींमुळे आयुष्याची होणारी **परवड** या कादंबरीमध्ये चित्रित झालेली आहे. तसेच त्यांची पडझड ही भटक्या विमुक्त जाती जमाती चे अनेक कारणामुळे होणारी पडझड या कादंबरीमध्ये चित्रण केली आहे. त्यांची **दर कोस दर मुक्काम** या कादंबरीमध्ये शिकार करणे, विकणे व जंगल संवर्धनामुळे कित्येक भटक्या विमुक्तांचे जीवन उध्वस्त झाले आहे. याचे चित्रण वास्तवदर्शी आणि कमालीचे या कादंबरीमध्ये चित्रित झाली आहे. संतोष पवार यांची **मोहतराचा नवरा** या कादंबरीमध्ये पोटच्या मुलीचे पैशासाठी बोली स्वरूपामध्ये लिलाव करणार बाबा आणि चोऱ्या करून बोली लावणारे वर तसेच त्यांच्याबरोबर अल्प वयामध्ये येणारे मातृत्व एकूणच कुटुंबाची जबाबदारी आणि अनेक जणांसोबत लावून लावले जाणारे मोहतर इत्यादी गोष्टींचा उलगडा या कादंबरीमध्ये **संतोष पवार** यांनी व्यक्त केला आहे. १९७२-७३ चा दुष्काळातील अन्नपाण्याशिवाय मरण जवळ करणाऱ्या अनेक भटक्या कुटुंबाची व्यथा दादासाहेब मोरे यांनी या कादंबरीमध्ये मांडली आहे रावजी राठोड यांच्या **गोठण** या कादंबरीमध्ये तांडा व बंजारा संस्कृती राजकारण विकास प्रबोधन कौटुंबिक परवड. इत्यादी बाबींचा उलगडा या कादंबरीमध्ये केलेला आहे. वडार समूह मनाच्या वेदनामय भटकंतीचा प्रवास म्हणजेच **तिम्मा** ही प्रकाश जाधव यांची कादंबरी होय. किशोर काळे यांची **चिरा** म्हणजे मुलगी वयात आल्यानंतर बोलली स्वरूपामध्ये लिलाव करून जो जास्त बोली लावतो. त्या व्यक्तीला एका रात्रीसाठी तिच्या शरीराचा उपभोग घेण्याची घेण्यासाठी ही पद्धत आहे. याचे चित्रण याचे वास्तव चित्रण ‘चिरा’या कादंबरीमध्ये किशोर काळे यांनी मांडली आहे. उपरोक्त महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्यांमधून वेगवेगळे प्रश्न आणि समस्यांवर प्रकाश टाकला आहे पोटाच्या खळगीसाठी भटकत राहणारा तसेच गुन्हेगारी कायद्यातून होणारी गोंड मारी भटकंती जर्मनीत दरम्यानची होरपळ असा वेदनादायी प्रवासाचा उलगडा साहित्यिकांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून घेतला आहे अजूनही हा भटका समूह आणि एक बाबतीमध्ये भरडला जात आहे भटक्या स्त्रीची सुद्धा दुहेरी पिळवणूक होत असते.. भटक्या या आत्मचरित्रात के वो हिरे यांनी **गोपाळ** या भटक्या समाजातील जात पंचायतीचे विशेष महत्त्व सांगितलेले आहे. लग्न किंवा मरण असो जातपंचायतीला त्या ठिकाणी महत्त्व दिले जाते. जातपंचायती द्वारे दिलेला निर्णय अंतिम मानला जातो. महादेव मोरे यांच्या **वस्ती** या कादंबरीमध्ये डोंबारी समाजाचे चित्रण येते. डोंबारी स्त्रीला दारिद्र्यामुळे वेश्याव्यवसाय करायला लागतो. याचे चित्रण या कादंबरीमध्ये केले आहे. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या **बनगरवाडी** या कादंबरीमध्ये धनगर समाजाचे जीवन चित्रण आले आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या **हाडकी हाडवळ** या कादंबरीमध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती जगणाऱ्या **चेंदारी पेंदारी** या जमातीचे चित्रण आले आहे. दादासाहेब मोरे यांनी **गबाळ** आत्मचरित्रातून कुडमुडे जोशी या समाज जीवनाचे चित्रण केले आहे. शंकराव खरात यांनी तडीपार या कथासंग्रहातून उचले व भामटे कैकाडी वडार या जमातींच्या जीवनाचे तसेच राहणीमान याचे चित्रण केले आहे. संतोष पवार

चोरटा या आत्मकथेत कथेतून त्यांनी फासेपारधी या समाजाचे त्यांच्या वाट्याला आलेले विदारक दुःख आणि जन्मजात गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे म्हणून जगणे याचे वास्तव चित्रण आले आहे.

निष्कर्ष

- १) भटक्या जाती विमुक्त समाज जीवनाचे वास्तव चित्रण आलेले दिसून येते
- २) भटक्या जाती विमुक्त समाजामध्ये जात पंचायतीला महत्त्व असल्याचे दिसते
- ३) अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा अंधश्रद्धा अज्ञान इत्यादी बाबी भटक्या जाती विमुक्त यांच्या प्रगतीत अडथळा असल्याचे दिसून येते
- ४) भटक्या जाती विमुक्त समाजाचे उदरनिर्वाहासाठी पारंपारिक कोणतेही साधन नसल्यामुळे दैन्य, लाचारी, अगतिकता, दारिद्र्य त्यांच्या वाट्याला आलेली दिसून येते

समारोप एकूणच भटक्या जाती जमाती चा समाजजीवनाचे चित्र पाहता कथा-कादंबरी आत्मकथन चरित्र इत्यादी वाङ्मय प्रकारांमधून त्यांच्या समाज जीवनाचे चित्रण आले आहे. हा भटका समाज अजूनही अनेक सरकारी सोयीसुविधा पासून वंचित राहिलेला आहे. प्रस्थापितांकडून आणि पोलिसांकडून सुद्धा या भटक्या समाजावर अन्याय होताना दिसत आहे. अजुनी हा समाज अंधश्रद्धा या मध्ये अडकून पडलेला आपल्याला दिसून येतो. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मुळे जरी या तरुणांमध्ये आत्मभान आले असले तरी अनेक समस्या त्यांच्या समोर आ वासून उभ्या आहेत. अंतर्गत आणि बाह्य परिस्थितीशी त्यांना अजून सामना करावयाचा आहे. अशा प्रकारे अनेक साहित्यकृतींमधून भटक्या जाती जमाती यांचे वास्तव चित्रण आपल्या समोर उभे राहताना दिसते.

संदर्भ

- १) कदम नागनाथ: 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती' व साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 1995 पृ. २
- २) राठोड मोतीराज: भटक्या-विमुक्तांच्या जाहीरनामा, मोतीराज राठोड, प्रकाशित औरंगाबाद 1988 पु.14
- ३) काळे किशोर :कोल्हाट्याचं पोर ग्रंथाचे प्रकाशन मुंबई पुनर्मुद्रण, 2009 पृ. 31